

DOI <https://doi.org/10.32405/2522-9931/2522-9958-97-119>
УДК 159. 922. 001: 378

Хілько Світлана Олександрівна,
кандидат психологічних наук, доцент
кафедри психології та особистісного розвитку
Навчально наукового інституту менеджменту та психології
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».
Київ, Україна.
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5043-0303>
H.S.A.psycholog@meta.ua

ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ РЕФЛЕКСІЇ НА ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ У МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

Анотація. У статті наведено результати емпіричного дослідження особливостей впливу рефлексії на формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів.

Досліджено показники рівнів розвитку рефлексії у майбутніх психологів. За результатами емпіричного дослідження констатовано, що розподіл досліджуваних за рівнями розвитку рефлексії має асиметричний характер, зокрема, загальний показник рефлексії зміщений у бік низького і середнього рівнів, а прояви всіх видів рефлексії за їх спрямуванням – у бік середнього і високого. Наголошено на тому, що отримані показники розвитку рефлексії мають доцільний антиномічний (діалектичний) характер, згідно з якими майбутнім психологам необхідні, як низький так і середній рівень рефлексії. Зрештою, можна говорити про мінімальні, оптимальні та максимальні прояви рефлексії у майбутніх психологів. Проаналізовано особливості впливу соціально-демографічних та навчально-професійних чинників на розвиток рефлексії у майбутніх психологів. За результатами дисперсійного аналізу виявлено позитивний вплив навчання на рівень розвитку рефлексії у майбутніх психологів. Інші чинники: стать, вік, рівень освіти, форма навчання, наявність стажу трудової діяльності, планування працювати за спеціальністю, не вплинули на розвиток рефлексії у майбутніх психологів.

Визначено особливості впливу рефлексії на формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. Встановлено статистично значущі зв'язки між рефлексією і діагностичними шкалами толерантності до невизначеності, зокрема рефлексія позитивно корелює з толерантністю до невизначеності та

новизною проблеми невизначеності. Зазначено, що ситуативна, ретроспективна, перспективна рефлексія та рефлексія спілкування мають негативний кореляційний зв'язок з оптимізмом, сміливістю, адаптивністю, упевненістю та толерантністю до двозначності, які виступають в нашому дослідженні показниками формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. За результатами емпіричного дослідження констатовано, що низький і середній рівень розвитку рефлексії пов'язаний з середнім рівнем сформованості толерантності до невизначеності, натомість тільки третина досліджуваних майбутніх психологів мають високі показники як рефлексії, так і толерантності до невизначеності. Окреслено перспективи подальших досліджень у контексті теоретичного обґрунтування розроблення й апробації програми супроводу розвитку рефлексії у майбутніх психологів в процесі професійної підготовки за умов особистісно орієнтованого навчання.

Ключові слова: толерантність до невизначеності; інтолерантність до невизначеності; міжособистісна інтолерантність до невизначеності; рефлексія; майбутні психологи; формування толерантності до невизначеності.

1. ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Протягом останнього часу стан українського суспільства характеризується швидкими темпами змін, динамізмом і невизначеністю в різних соціальних сферах, що в свою чергу вимагає від людини певної активності, усвідомленості, знаходження оптимальних способів вирішення життєвих та професійних задач.

Даний факт свідчить про необхідність врахування викликів суспільства і постановку питання про професійну підготовку майбутніх психологів, здатних ефективно діяти в нових, неструктурованих, іноді невизначених ситуаціях, при цьому сприймати їх не як загрозу а як такі, що містять різноманітні можливості вирішення професійних задач.

Підготовка майбутніх психологів в сучасних умовах потребує переосмислення ракурсу проблеми, у тому сенсі, що традиційна система вишів, здебільшого зосереджена на знаннєвій освітній парадигмі, за якою недостатньо стимулюється активність студентів, зорієнтування навчального процесу на їх самопізнання, що є основою розвитку рефлексії та саморефлексії [9].

В основу рефлексивно-орієнтованої концепції, на думку М. Марусинець [9], необхідно покласти ідею організації взаємопов'язаної

рефлексивної діяльності всіх суб'єктів, що забезпечують спрямованість основних початкових процесів на розвиток рефлексії в цілому, її якостей і компонентів особистісно-сислової сфери суб'єктів навчальної діяльності.

Враховуючи, що вирішення професійних задач психологом, включає в себе рефлексивне осмислення та усвідомлення свого мислення, емоційного ставлення та поведінки в ситуаціях невизначеності, двозначності, множинності виборів, розуміння свого психічного стану і стану інших людей в процесі міжособистісної взаємодії, постає питання про створення освітнього розвивального середовища, яке сприятиме формуванню толерантності до невизначеності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Можна виділити значну кількість психологічних досліджень, в яких розглядаються різні аспекти рефлексії, як зарубіжними, так і сучасними українським науковцями. Досліджувались: рефлексія як процес пізнання суб'єктом своїх внутрішніх психічних станів і процесів (Б. Ананьєв, І. Кон, Л. Виготський, А. Карпов та ін.); методологічні системи норм і правил розвитку професійної рефлексії (І. Ладенко, Я. Пономарьова, С. Степанова, Г. Щедровицький та ін.); закономірності зв'язків професійної рефлексії (Н. Кузьміна, Г. Сухобська та ін.); особливості застосування рефлексивного управління (О. Бондарчук, Л. Карамушка, А. Карпов, М. Найдюнова та ін.); роль рефлексії у професійній діяльності керівників загальноосвітніх навчальних закладів (О. Брюховецька); рефлексія як механізм формування індивідуальної свідомості та діяльності особистості (Р. Павелків) та ін.

Водночас, досліджено змістові характеристики толерантності до невизначеності (ТН) та інтолерантності до невизначеності (ІТН) (С. Баднер, К. Дурхайм і Д. Фостер, Е. Френкель-Брунsvік); розглянуто зміст і структуру ТН (С. Андерсон, С. Бакаліс, А. Гусєв, Ф. Зенасні, П. Клампітт, А. Мак-Дональд, Д. Маклейн, Р. Нортон, А. О'Коннелл, Н. Роттер та ін.); проаналізована ТН як здатність особистості (Р. Бріслін, П. Лушин, Є. Носенко і М. Шаповал, Р. Халлман); здійснено розгляд невизначеності, пов'язаних з нею феноменів та особливостей ставлення особистості до неї (Б. Алішев, Д. Канеман, Т. Корнілова, Є. Крінчік, Д. Леонтьєв, П. Лушин, С. Максименко, О. Соколова, В. Турбан, та ін.).

Проте необхідно зазначити, що для вітчизняної науки залишається відкритим питання визначення особливостей впливу рефлексії на формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів.

2. МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета роботи – емпірично дослідити особливості впливу рефлексії на формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів.

Завдання дослідження: 1) дослідити показники рівнів розвитку рефлексії у майбутніх психологів; 2) проаналізувати особливості впливу соціально-демографічних та навчально-професійних чинників на розвиток рефлексії у майбутніх психологів; 3) визначити особливості впливу рефлексії на формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів.

3. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Теоретичні основи дослідження ґрунтуються на: положеннях про психологічну природу рефлексії (Г. Балл, А. Карпов, Ю. Кулюткін, С. Рубінштейн, І. Семенов та ін.); уявленнях про епістемологічну і онтологічну невизначеність як характеристику буття (О. Асмолов, Т. Бутенко, В. Зінченко, Т. Корнілова, С. Максименко та ін.); концепції особистісного смислу (О. Леонтьєв, Д. Леонтьєв); теорії особистісного змінювання як процесу і (П. Лушин); принципі єдності свідомості і діяльності (Б. Ананьєв, Л. Виготський, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн та ін.); підходах до визначення феноменів «толерантність до невизначеності» і «інтолерантність до невизначеності» (S. Bakalis, S. Bochner, R. Brislin, S. Budner, А. Гусев, Р. Clampitt, E. Frenkel-Brunswik, R. Hallman, G. Hofstede, П. Лушин, R. Norton, Є. Носенко, O'Connell, М. Шаповал та ін.)

Теоретичний аналіз показує, що поняття рефлексивності є більш новим у психології та його зміст досі не конкретизовано. У психологічних словниках *рефлексія* (від лат. *reflexio* – відображення) – міркування, сповнене сумнівів, протиріч; самоаналіз власного психічного стану; механізм взаєморозуміння; усвідомлення особою або спільністю того, як вони сприймаються й оцінюються в дійсності іншими індивідами або спільностями [16].

С. Рубінштейн і І. Семенов виділяють основні аспекти рефлексії 0: *онтологічний аспект* (виокремлення межі психічного, що проявляється у здатності людини до пізнання себе через своє відображення в інших); *гносеологічний аспект* (рефлексія виступає як специфічний спосіб самопізнання внутрішнього світу людини шляхом інтроспекції); *методологічний аспект* (виражається у формі детермінізму – «внутрішні умови зумовлюють зовнішні причини»); *екзистенційно-етичний аспект* (забезпечує вихід особистості за межі ситуації та досягнення глибокого осмислення її змісту).

Зміст теоретичного конструкта, а також спектр поведінкових реакцій як індикаторів властивостей рефлексивності дають можливість виділити три головні види рефлексії: ситуативну, ретроспективну і перспективну

[3], що відповідає реальним механізмам діяльності і обумовило мету нашого дослідження – виявити особливості впливу рефлексії на формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів.

Разом з тим, А. Карпов стверджує, що рефлексивність – це властивість, а рефлексія – процес, крім того, рефлексивність являється здатністю до рефлексії. Разом з тим, властивостями рефлексії є її дискретність і парціальність. Якщо рефлексія – процес самопізнання, то рефлексивність – сама можливість існування цього процесу [5].

Здійснивши теоретичний аналіз невизначеності, можна констатувати представленість даного феномена різноманітними категоріями, що вказує на його складність. Невизначеність розглядається в негативному аспекті як проблема ліквідації самої невизначеності і в позитивному – у зв'язку з реалізацією різноманітних можливостей, що збагачує дійсність [15].

Толерантна до невизначеності особистість характеризується позитивним ставленням до невизначеності: здібностями витримувати напругу, пов'язану з протиріччям, двозначністю, проблемністю ситуацій, готовністю до ризику, вмінням діяти і приймати рішення в ситуаціях невизначеності. *Інтолерантна до невизначеності особистість* демонструє негативне ставлення до невизначеності: виявляє ознаки внутрішньої напруги, дискомфорту в ситуаціях невизначеності, прагне позбутися негативних емоцій, надає перевагу знайомому і безпечному, нездатна використовувати різноманітні можливості ситуацій невизначеності [1].

Толерантність до невизначеності майбутніх психологів – це здатність виявляти стійкість до зовнішніх і внутрішніх ситуацій невизначеності в професійній діяльності, що супроводжується когнітивним осмисленням таких ситуацій, позитивним ставленням до невизначеності або двозначності та активним пошуком шляхів вирішення таких ситуацій [15].

Формування ТН – являє собою процес змін особистості на когнітивному, емоційному і поведінковому рівнях, внаслідок впливу зовнішніх і внутрішніх факторів невизначеності, в результаті чого формується здатність не тільки витримувати напругу в ситуаціях невизначеності, а й продуктивно діяти і знаходити варіанти вирішення таких ситуацій [15].

4. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Для досягнення мети емпіричного дослідження та вирішення поставлених завдань використано комплекс теоретичних і експериментальних методів: *теоретичні* (аналіз та узагальнення даних

теоретичних й експериментальних досліджень); *емпіричні* (дослідження особливостей сформованості рефлексії у майбутніх психологів за допомогою методики А. Карпова «Діагностика рівня розвитку рефлексивності» [2]; для встановлення рівня сформованості ТН у майбутніх психологів використано: новий опитувальник толерантності до невизначеності (НТН) (в модифікації Т. Корнілової) [4], методика «Толерантність до невизначеності» (TAS) (С. Баднера в перекладі і адаптації Г. Солдатової) [12], методика «Особистісна готовність до змін» (автори Ролнік, Хезер, Голд, Халл, в адаптації Н. Бажанової та Г. Бардієр) [11]; *математично-статистичні методи* (критерій χ^2 , кореляційний і дисперсійний аналіз) з подальшою їх якісною інтерпретацією та змістовим узагальненням результатів дослідження; статистичне опрацювання даних і графічна презентація результатів емпіричного дослідження здійснювалася за допомогою комп'ютерних програм «SPSS Statistics (версія 17.0) та «Microsoft Office Excel 2016».

Вибірку досліджуваних становлять 282 майбутні психологи – студенти психологічних факультетів) із різних закладів вищої освіти (ЗВО) України, які були розподілені на групи за такими характеристиками: стать, вік, освіта, курс навчання, форма навчання, наявність стажу трудової діяльності, планування працювати за отриманою спеціальністю.

5. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH RESULTS

За результатами теоретичного аналізу наукової літератури виявлено, що ТН в більшості підходах розглядається як внутрішня умова регуляторної дії пізнавальних стратегій, а ІТН більш тісно пов'язана з аналізом особистісних властивостей особистості, що негативно реагує на невизначеність у вигляді стресу, тривожності, конфлікту, когнітивним дисонансом і т. д. [15, с. 54]. З позицій різних теоретичних конструктів ТН є складним поняттям, яке характеризує як рису особистості, як соціально-психологічну установку, як когнітивно-перцептивне утворення, як здатність особистості, як культурну складову, як множинність реакцій особистості в невизначених ситуаціях [15].

Аналіз експериментальних досліджень не дозволяють зробити однозначних висновків щодо встановлення зв'язків з різними змінними, які можна було назвати предикторами ТН, що по-перше, породжує проблему її формування, по-друге, вказує на актуальність даної проблеми. В даному дослідженні рефлексія розглядається в якості одного з предикторів формування ТН.

Рефлексія (від лат. *reflexio* – звернення назад) являє собою процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів та станів, де ключовими термінами є «процес» і «самопізнання» [16].

Досліджуючи рефлексивність, можна констатувати надзвичайну широту і варіативність підходів досліджуваного феномена. Так, ряд науковців розглядають рефлексію як компонент структури діяльності; в контексті проблематики мислення; як комунікативні процеси; в структурі спільної діяльності; в якості інструментального засобу організації навчальної діяльності; як результат осмислення своєї життєдіяльності; як форму мисленевої діяльності; як метакогнітивну парадигму рефлексивних процесів; як фундаментальний механізм самопізнання і саморозуміння; як механізм управлінської діяльності і управління в цілому [3].

Для визначення кореляційних зв'язків рефлексивності і показників ТН, ІТН, міжособистісної інтолерантності до невизначеності (МІТН), особистісної готовності до змін було застосовано методіку А. Карпова. Науковець рефлексію розглядає в її основних модусах і специфікаціях. Він вважає, що рефлексія є такою синтетичною психічною реальністю, яка виступає і як *психічний процес*, і як *психічна властивість*, і як *психічний стан*, але не зводиться до жодного з них. Рефлексія – це одночасно і унікальна властивість, яка притаманна лише людині, і стан усвідомлення чого-небудь, і процес репрезентації психіці свого особистого змісту [2, с. 3–4].

Отже, рефлексія думок, почуттів, мотивів, дій, міжособистісної взаємодії в умовах невизначеності, в умовах постійних змін, виступаючи в якості психічного процесу, психічної властивості, психічного стану, сприятиме формуванню уявлень про толерантний до невизначеності «Я-образ» майбутнього психолога, аналізу, осмисленню та усвідомленню свого мислення, придбаних знань і поведінки в ситуаціях минулого, актуального та прогнозованого майбутнього. А також, здатність до рефлексії у майбутніх психологів забезпечить [14]: переоцінювання елементів новизни, невизначеності, на яких в процесі підготовки фіксується їх увага; розвиток пізнавальних процесів, який функціонує на основі здатності відтворити множинність суджень на неоднозначні, неструктуровані, невизначені ситуації в професійній діяльності; нове ставлення до професійної діяльності, яка має елементи невизначеності; нове ставлення до себе, за умови сприйняття невизначених ситуацій як таких, що сприяють особистісному і професійному розвитку; розвиток індивідуальної саморегуляції в невизначених ситуаціях. Даний перелік не вичерпує всіх особливостей впливу рефлексії на формування ТН та потребує подальших наукових пошуків.

За результатами емпіричного дослідження рефлексивності майбутніх психологів констатовано переважання середнього рівня її розвитку (табл. 1).

Таблиця 1

Рівні сформованості рефлексивності у майбутніх психологів

Показник	Рівень сформованості (кількість досліджуваних, у %)		
	низький	середній	високий
Рефлексивність майбутніх психологів	29,1	66,7	4,3

Як видно з табл. 1, переважна кількість майбутніх психологів має низький (29,1%) і середній (66,7%) рівні рефлексивності. Отримані данні можуть свідчити про недостатню усвідомленість свого мислення, придбаних знань і поведінки в ситуаціях минулого, актуального та прогнозованого майбутнього. Респонденти високого рівня сформованості рефлексивності (4,3%) здатні до більш ефективного аналізу, самосприйняття особистої психіки, а також краще розуміють психіку інших людей.

Так, в своєму дослідженні рефлексії як механізму формування індивідуальної свідомості український вчений Р. Павелків [10] констатує, що рефлексія як єдність процесів самоусвідомлення та усвідомлення ставлення «Я-Інший» виступає провідним механізмом саморегуляції поведінки особистості і є одним із механізмів саморозвитку та самовдосконалення особистості.

Дослідивши роль рефлексивності у діяльності особистості, А. Карпов [3] зазначає, що сучасна людина, стикаючись із невизначеністю, новацією, стресом, труднощами, навантаженням, завдяки рефлексивності здатна підійматися над ситуацією, дивитись на неї і на себе ніби зі сторони, конструювати модель ситуації і, відповідно, оволодівати життєвим шляхом, власним розвитком.

Таким чином, в умовах професійної діяльності психологів, що характеризується *внутрішньою* (внутрішні протиріччя психолога) і *зовнішньою* (об'єктивність невизначеності при взаємодії з зовнішнім середовищем) невизначеністю, рефлексія забезпечить актуалізацію процесів самоорганізації та саморегуляції, мобілізуючи особистий потенціал, інтелектуальні, емоційні, поведінкові ресурси в ситуаціях невизначеності, що сприятиме формуванню ТН.

Рефлексивність як індивідуальна характеристика особистості глибоко пов'язана з особистісним потенціалом як потенціалом саморегуляції, потенціалом самовизначення. Даний зв'язок є складним і нелінійним. Саме рефлексивність з усіх складових особистісного потенціалу входить в нього непрямим шляхом, крім того, необхідна диференціація поняття рефлексивності і виділення різних її видів не тільки за об'єктивною спрямованістю, а й за якісними особливостями рефлексивного ставлення [6, с. 378].

Так, наступний крок полягав у визначенні особливостей спрямованості рефлексії за її видами. Примітно, що досліджувані середнього і високого рівня мають певні відмінності у спектрі визначених поведінкових проявів – індикаторів властивостей рефлексивності (рис. 1).

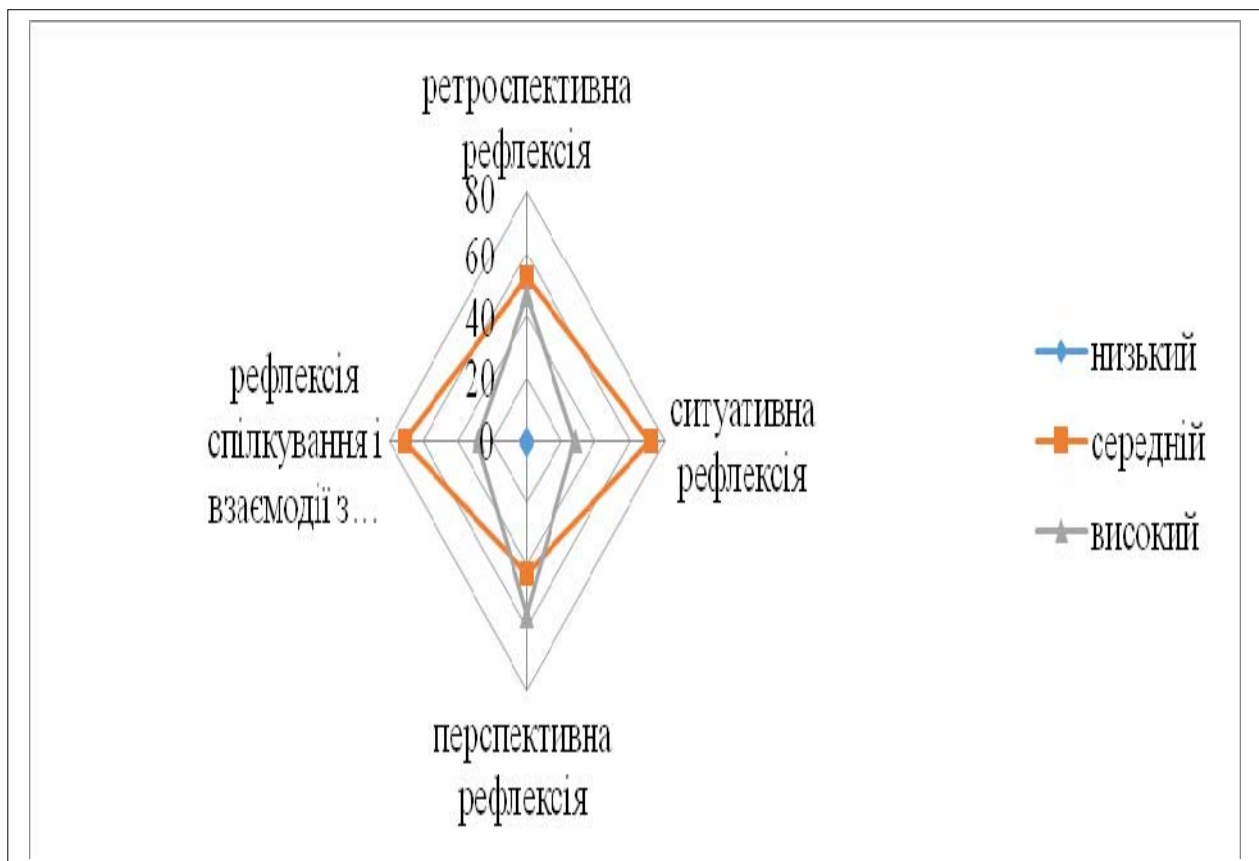

Рис. 1 Особливості спрямованості рефлексивності у майбутніх психологів

На рис. 1, графічно зображено особливості спрямованості рефлексії майбутніх психологів. У групі майбутніх психологів низького рівня рефлексії невизначено особливостей спрямованості, але можна констатувати, що з невеликим відривом переважає перспективна рефлексія. Група майбутніх психологів середнього рівня рефлексії більш орієнтована на аналіз

теперішньої діяльності. З однієї сторони, у них більш виражена позиція безпосереднього самоконтролю своєї поведінки в актуальній ситуації, осмислення її елементів, здатність співвідносити свої дії з особистісним станом в ситуації, в якій змінюються умови, з іншої – їм властиво здійснювати аналіз того, що відбувається у спілкуванні і взаємодії з іншими людьми. Група майбутніх психологів високого рівня рефлексії більш орієнтована на аналіз минулого і себе в ньому та орієнтацію на майбутнє. Їм притаманно спрямованість на майбутню діяльність і поведінку, планування, прогнозування ймовірнісних результатів, з іншого боку, для них важливими є аналіз минулої діяльності, зміст поведінки і аналіз помилок у минулому.

За результатами дисперсійного аналізу встановлено особливості розвитку рефлексії залежно від курсу навчання на рівні статистичної значущості ($p < 0,01$) (рис. 2).

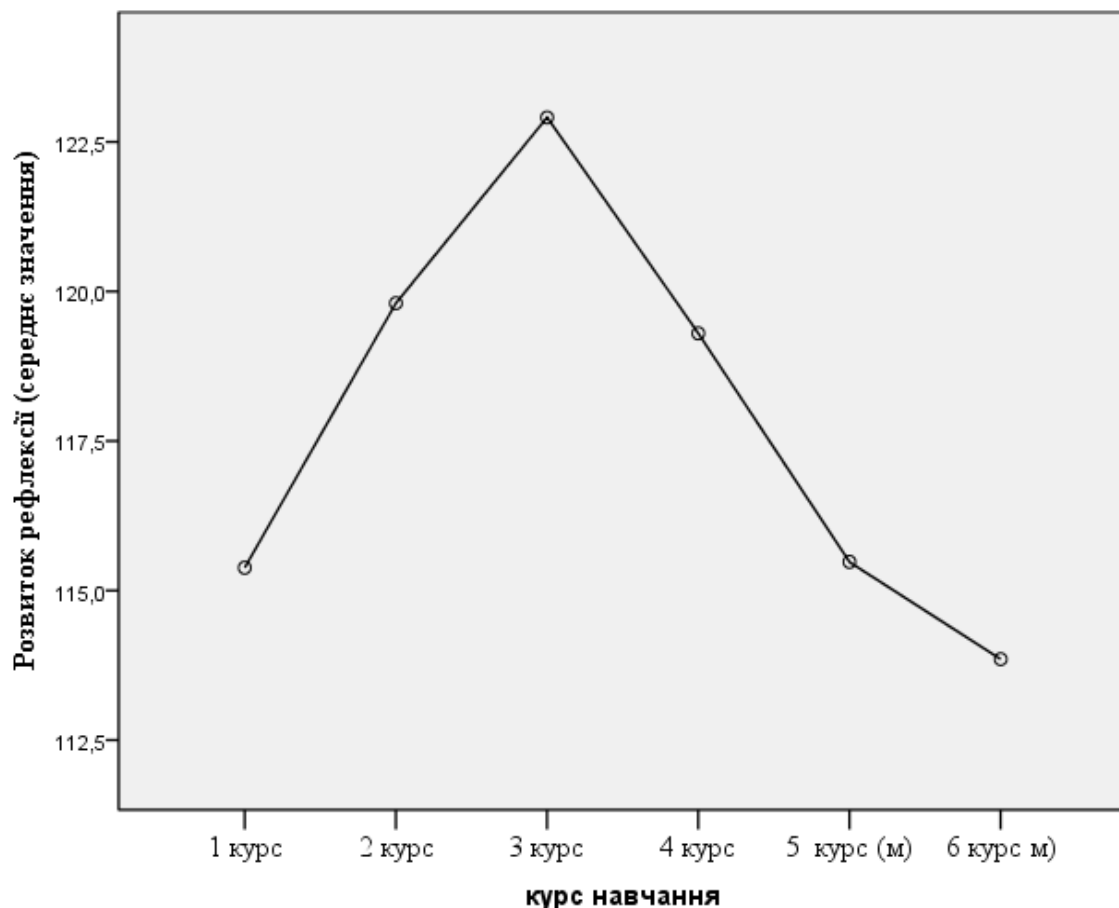

Рис. 2 Рівні розвитку рефлексії майбутніх психологів в період здобуття вищої освіти

Як видно з рис. 2, у процесі професійної підготовки рівень розвитку рефлексії у майбутніх психологів поступово зростає з першого по третій курс навчання, потім цей показник знижується. Здобувачі вищої освіти ступеня «Магістр» (5, 6 курс) вступають на навчання на базі іншої спеціальності, для них вивчення психології відбувається вперше, тому рівень їх рефлексії нижчий у порівнянні із здобувачами вищої освіти третього і четвертого курсів, що здобувають ступінь бакалавра.

Такі результати свідчать про позитивний вплив навчання у процесі професійної підготовки на рівень розвитку рефлексії. Решта соціально-демографічних (стать, вік) та навчально-професійних (рівень освіти, форма навчання, наявність стажу трудової діяльності, планування працювати за спеціальністю) чинників істотно не вплинули на розвиток рефлексії у майбутніх психологів. Статистично значущих відмінностей не виявлено.

З метою визначення впливу особливостей рефлексії на формування ТН у майбутніх психологів здійснено кореляційний аналіз між змінними рефлексії та діагностичними показниками ТН за допомогою коефіцієнту кореляції за Спірменом.

Зокрема, встановлено, що оптимізм, сміливість і адаптивність (показники особистісної готовності до змін в ситуаціях невизначеності) мають негативний кореляційний зв'язок з ретроспективною, ситуативною, перспективною рефлексією та рефлексією спілкування і взаємодії з іншими людьми ($p \leq 0,05$). Також, можна зазначити особливості психологічних корелят рефлексії і ТН та ТД. Існує позитивний статистично значущий зв'язок між рефлексією і ТН (прагнення до змін) ($p \leq 0,05$), на противагу негативно статистичного зв'язку між рефлексією і ТД (спокійне ставлення до відсутності чітких відповідей) ($p \leq 0,05$), що вказує на відсутність єдиного підходу до вимірювання даних показників (табл. 2).

Такі результати узгоджуються з дослідженням А. Гусєва [1], який вказує на відсутність узгодженого вимірювального інструментарію ТН, відсутність статистично значущих зв'язків між вказаними вище діагностичними шкалами, що породжує проблеми, пов'язані зі складністю співставлення отриманих за допомогою різних методик дослідження.

Таблиця 2

**Взаємозв'язок рефлексії та ТН у майбутніх психологів
(коефіцієнт кореляції r_s)**

№ з/п	Види рефлексії Діагностичні показники ТН	Рефлексія (загальний показник)	Ретроспективна рефлексія	Ситуативна рефлексія	Перспективна рефлексія	Рефлексія спілкування і взаємодії з іншими
1	ТН	0,141*	0,075	0,092	0,117	0,225**
2	ІТН	-0,150*	0,264**	0,135**	0,318**	-0,155**
3	МІТН	-0,152*	0,280**	0,256**	0,223**	0,157**
4	Новизна	0,146*	0,086	-0,075	0,218**	0,177**
5	Складність	-0,065	0,138*	0,170**	0,278**	0,137*
6	Невирішеність	-0,016	0,332**	0,182**	0,332**	0,102
7	ОГЗ (заг. показник)	-0,034	0,038	0,073	-0,079	-0,116**
8	Пристрасність	0,020	0,180**	0,168**	-0,225**	0,200**
9	Винахідливість	-0,008	0,082	0,221**	0,187**	0,091
10	Оптимізм	0,061	-0,077	-0,233**	-0,166**	-0,375**
11	Сміливість	-0,112	-0,141*	-0,054	-0,356**	-0,195**
12	Адаптивність	-0,054	-0,194**	-0,092	-0,363**	-0,386**
13	Упевненість	-0,089	0,171**	0,237**	-0,276**	0,157**
14	ТД	-0,036	-0,162**	-0,075	-0,365**	-0,207**

Примітки: статистична значущість на рівні * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; ТН – толерантність до невизначеності; ІТН – інтолерантність до невизначеності; МІТН – міжособистісна інтолерантність до невизначеності; ОГЗ – особистісна готовність до змін; ТД – толерантність до двозначності.

Як зазначено в табл. 2, *ретроспективна рефлексія* має позитивний статистично значущий зв'язок з ІТН ($p < 0,05$), МІТН ($p < 0,05$), невирішеністю ($p < 0,05$) та складністю ($p < 0,01$) проблеми невизначеності, пристрасністю ($p < 0,05$), упевненістю ($p < 0,05$); негативний статистично значущий з сміливістю ($p < 0,01$), адаптивністю та ТД ($p < 0,05$). Отримані результати дають можливість припустити, що аналіз минулих подій, діяльності і поведінки майбутніх психологів підвищує рівень їх інтолерантності до невизначеності та інтолерантності у міжособистісних стосунках, налаштовує на сприйняття невизначеності як

складної і невирішеної проблеми, натомість підвищує енергійність і впевненість в собі та своїх силах у стресових ситуаціях.

Ситуативна рефлексія позитивно корелює з ІТН, МІТН, складністю і невирішеністю проблеми невизначеності, пристрасністю, винахідливістю і впевненістю, натомість негативно – з оптимізмом (статистично значущий зв'язок для всіх шкал на рівні $p < 0,05$). Таким чином, високий рівень безпосереднього самоконтролю поведінки майбутніх психологів в актуальній ситуації, здатність до співставлення своїх дій з ситуацією і їх координація відповідно до умов, що змінюються, схильність до самоаналізу конкретних життєвих ситуацій не сприяє тому, щоб самостійно знаходити вихід за межі прийнятих обмежень, невизначеність ситуацій сприймається як складна і невирішена проблема. В такому випадку переважає прагнення до ясності упорядкованості та контролю у міжособистісних стосунках. При цьому віра в себе і уміння знаходити вихід із складних ситуацій – зростає.

Особливості впливу *перспективної рефлексії* на формування ТН, як і попередні показники ситуативної рефлексії, полягають у подібності позитивного статистично значущого взаємозв'язку між перспективною рефлексією і ІТН ($p < 0,05$), МІНТ ($p < 0,05$), новизною ($p < 0,05$), складністю ($p < 0,05$), невирішеністю проблеми ($p < 0,05$), винахідливістю ($p < 0,05$). Відмінність полягає у відсутності кореляції зі шкалою упевненість, зокрема, прогнозування ймовірних результатів майбутньої діяльності і поведінки, орієнтація на майбутнє знижує рівень впевненості в свої сили у майбутніх психологів ($p < 0,05$). Також існує негативний статистично значущий зв'язок між перспективною рефлексією і пристрасністю, сміливістю, адаптивністю і ТД (для всіх шкал на рівні $p < 0,05$), що свідчить про наявність проблеми формування ТН у майбутніх психологів.

Аналіз кореляційних зв'язків між *рефлексією спілкування і взаємодії з іншими людьми* дає можливість констатувати певні особливості, зокрема даний вид рефлексії має позитивний статистично значущий зв'язок з ТН ($p < 0,05$). Отже, осмислення особливостей спілкування і взаємодії з іншими людьми, аналіз їх життєвих ситуацій (що є важливим для ефективної діяльності психолога) сприяє формуванню генералізованій особистісній властивості, яка характеризується прагненням до змін, новизни і оригінальності, готовністю надавати перевагу складним задачам в ситуаціях невизначеності. Виявлений негативний кореляційний зв'язок даного виду рефлексії з ІТН ($p < 0,05$) вказує на те, що чим більш високий рівень розвитку рефлексії спілкування, тим більше майбутній психолог приймає невизначеність та ставить під сумнів дихотомічний розподіл правильних і неправильних способів вирішення складних задач. Але

цікавим виявився той факт, що таким майбутнім психологам притаманно прагнення до ясності і контролю в міжособистісних стосунках ($p < 0,05$).

Окрім того, показник рівнів сформованості ТН у майбутніх психологів (за авторською моделлю) вказує на недостатній її рівень: 31,2% досліджуваних мають низький рівень, 68,4% – середній рівень і 0,4% - високий [15].

Отже, значна кількість досліджуваних майбутніх психологів характеризується недостатньою усвідомленістю про сутність, ознаки, позитивні можливості ТН, їм притаманно відчувати як негативні так і позитивні емоції і почуття в ситуаціях невизначеності та обирати непродуктивні копінги у вирішенні складних, невизначених ситуацій, що може призводити до відчуття суб'єктивного незадоволення в навчальній діяльності і в подальшому впливати на професійне становлення.

За результатами χ^2 Пірсона виявлено особливості взаємозв'язку рівнів розвитку рефлексивності майбутніх психологів і сформованості ТН ($p \leq 0,01$). Так, встановлено парадоксальні особливості впливу рефлексії на ТН, зокрема, як низький так і середній рівень рефлексії пов'язані з середнім рівнем ТН (рис. 3).

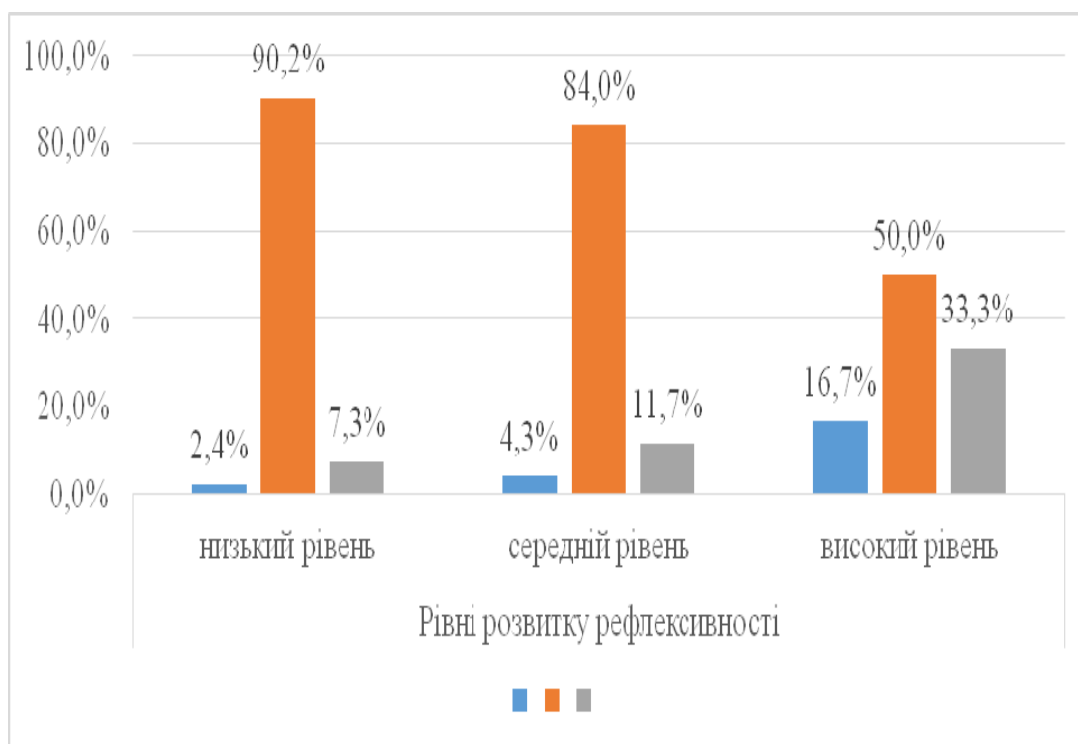

Рис. 3 Співвідношення рівнів рефлексивності та рівнів ТН у майбутніх психологів

Як видно з рис. 3, 16,7% досліджуваних з високим рівнем рефлексії мають низький рівень ТН, натомість 7,3% досліджуваних з низьким рівнем рефлексії – високий рівень ТН. Третина досліджуваних (33,3%) з високим рівнем рефлексії отримали високі показники ТН. Можна припустити, що групи досліджуваних з різним рефлексивним потенціалом і високим рівнем ТН за формою і змістом мають певні відмінності, зокрема *група досліджуваних з низьким рівнем рефлексії і високим рівнем ТН* демонструє відкритість до нового досвіду в ситуації невизначеності, вбачає в них можливості для професійного зростання, але при цьому безпосередній самоконтроль і аналіз своєї діяльності знаходиться на низькому рівні; у *групи досліджуваних з середнім рівнем рефлексії і високим рівнем ТН* рефлексія виражається ситуативно, наскільки часто і довготривало аналізуються і оцінюються події (минулі, ситуативні, перспективні) залежить від багатьох суб'єктивних чинників, що демонструє певну гнучкість в ситуаціях невизначеності і забезпечує спрямування на самовдосконалення і розвиток в навчальній діяльності; *група досліджуваних з високими рівнем рефлексії і високим рівнем ТН* характеризується схильністю до аналізу, як минулої так і ситуативної діяльності, аналізу подій, свого стану, прогнозуванням майбутньої діяльності, при цьому їм властиво враховуючи невизначеність сучасного світу, оцінювати невизначені ситуації як бажані. Отже, результати емпіричного дослідження засвідчують про нелінійність впливу рефлексії на формування ТН у майбутніх психологів.

Такі дані узгоджуються з дослідженнями типів толерантних та інтолерантних до невизначеності особистостей представленими у працях П. Лушина 0 і О. Соколової [13].

П. Лушин виділив декілька типів ставлення до невизначеності, серед яких інтолерантне і толерантне: *інтолерантний і «пасивний» тип* - ті, які страждають від невизначеності; *інтолерантний і «активний» або «регламентуючий» тип* - ті, хто вступає в боротьбу з нею; *«утилітарний» тип* - ті, хто приймають невизначеність як неминучість, адаптуються, використовують її переваги. Окрім означених типів ставлення до ситуацій невизначеності автор виділяє «хаотиків», які схильні розглядати негативні події або особисті переживання не в термінах дефіциту, а навпаки – багатства можливостей, вони не тільки активно впускають невизначеність в своє життя, але й стимулюють її появу і прояви [7].

О. Соколова, здійснивши клінічний аналіз проблеми суб'єктивної невизначеності описала п'ять типів її переживання, серед яких тільки один має позитивний характер [13]: *перший тип* характеризується всепоглинаючим негативним афектом, зміст якого складає нестерпна

тривога; *другому типу* так само притаманні негативні емоційні стани, але при цьому у них домінує легша феноменологія: двозначність, амбівалентність, багатозначність, непередбачуваність, суперечливість, заплутаність, складність; *третьій тип* характеризується повною непереносимістю невизначеності як ситуації відсутності доступу до внутрішніх ресурсів «Я»; *четвертий тип* характеризується маніакальною проекцією, «сп'янінням» і хаосом, відсутністю всіляких кордонів, будь-яких стримуючих нормативів і правил за нарцисично-перфекціоністським типом; *п'ятий тип* відзначається позитивним емоційним тоном, цікавістю і пошуковою активністю, грою фантазії, породженням нових смислів, радістю, азартом, що призводить до творчого і осмисленого перетворення ситуації невизначеності.

Отже, аналіз ситуацій невизначеності, свого стану, думок і переживань, особистої значущості подій, залежить від рівня рефлексивного осмислення майбутніми психологами того, що впливає на їх емоційний фон, ставлення до невизначеності (внутрішньої і зовнішньої), прогнозування ймовірних шляхів вирішення проблеми невизначеності. Таким чином, рефлексія, як один з механізмів саморозвитку та самовдосконалення особистості, що виступає і як процес, і як властивість і як стан, актуалізує процеси особистісного змінювання в умовах професійної підготовки майбутніх психологів в ЗВО.

Особистісне змінювання включає в себе певні протиріччя, що відображені в представлених результатах емпіричного дослідження. Отримані дані узгоджуються з результатами дослідження П. Лушина [8], який зазначає, що особистісне змінювання – це здатність, яка може бути задана і розвивається в процесі соціалізації особистості. Така здатність здібна розповсюджуватись, як на всю структуру особистості, так і на окремі її компоненти [8, с. 12].

Використання наявних суттєвих розбіжностей в особливостях і структурі особистості майбутнього психолога, особистісної варіативності, наявність досвіду конструктивних і негативних наслідків, антиномічність як закономірна особливість особистості, в процесі професійної підготовки, сприятиме розвитку рефлексії, що в свою чергу виступає однією з умов формування ТН.

6. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

1. За результатами емпіричного дослідження констатовано асиметричний характер нормальної кривої у розподілі досліджуваних, за якими у майбутніх психологів загальний показник рефлексії зміщений у

бік низького і середнього рівнів, а прояви всіх видів рефлексії за їх спрямуванням – у бік середнього і високого, тобто зберігається постійне домінування середнього рівня. За цим стоїть, на наш погляд, певна закономірність, за якою рефлексія має доцільний антиномічний (діалектичний) характер, згідно з яким майбутнім психологам необхідні як низький, так і середній рівень рефлексії. Таким чином, можна говорити про мінімальні, оптимальні та максимальні прояви рефлексії у майбутніх психологів. Такі дані з одного боку, вказують на певні утруднення у здійсненні самоконтролю поведінки в актуальній ситуації, осмислення і координації свого стану та поведінки в умовах постійних змін; неповний аналіз минулих подій і себе в них; неврахування своїх можливостей при плануванні і прогнозуванні ймовірних результатів своєї діяльності; утруднення у розумінні психіки інших людей, з іншого – про оптимальний рівень рефлексії як певної норми діяльності, пов'язаної з нелінійністю процесів розвитку та змінювання особистості. Але це потребує подальших наукових досліджень.

2. За результатами дисперсійного аналізу виявлено позитивний вплив навчання на рівень розвитку рефлексії у майбутніх психологів. Інші чинники: стать, вік, рівень освіти, форма навчання, наявність стажу трудової діяльності, планування працювати за спеціальністю, істотно не вплинули на розвиток рефлексії у майбутніх психологів.

3. Визначено особливості впливу рефлексії на формування ТН у майбутніх психологів, зокрема:

- рефлексія позитивно корелює з ТН та новизною проблеми невизначеності;
- за спрямованістю рефлексії констатовано позитивний статистично значущий взаємозв'язок рефлексії та ІТН, що пояснюється антиномічністю досліджуваних феноменів;
- високі рівні розвитку ретроспективної, ситуативної, перспективної рефлексій та рефлексія спілкування впливають на сприйняття невизначених ситуацій як складних і невирішених;
- всі види рефлексії, окрім перспективної, підвищують життєвий тонус, віру в себе, свої сили вирішувати інноваційні задачі, долати стресові ситуації, пов'язані зі змінами, знаходити продуктивні способи вирішення ситуацій невизначеності;
- досліджувані види рефлексії в різній мірі мають негативний кореляційний зв'язок з оптимізмом, сміливістю, адаптивністю, упевненістю та ТД, які виступають в нашому дослідженні показниками формування ТН у майбутніх психологів.

Отже, доцільним є сприяння розвитку рефлексії майбутніх психологів, який зокрема, можна забезпечити під час професійної підготовки в процесі здобуття вищої освіти, тим самим забезпечуючи можливість формування стійкості до зовнішніх і внутрішніх ситуацій невизначеності спочатку в навчальній, потім в професійній діяльності.

Перспективи подальших досліджень. Подальше теоретичне обґрунтування, розроблення й апробація програми супроводу розвитку рефлексії у майбутніх психологів в процесі професійної підготовки за умов особистісно орієнтованого навчання.

7. СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] А. И. Гусев, «Толерантность к неопределенности как составляющая личностного потенциала», *Личностный потенциал: структура и диагностика*; Д. А. Леонтьева, Ред. Москва, Россия: Смысл, 2011, с. 300–329.
- [2] А. В. Карпов, «Рефлексивность как психологическое свойство и методика ее диагностики», *Психологический журнал*, т. 24, № 5, с. 45–57, 2003.
- [3] А. В. Карпов, «Рефлексия в структуре метакогнитивной организации субъекта», *Рефлексия в структуре метакогнитивной организации субъекта*; В. В. Знакова [и др.], Ред. Краснодар, Россия: Кубанский гос. ун-т, 2010, с. 96–107.
- [4] Т. В. Корнилова, М. А. Чумакова, С. А. Корнилов, М. А. Новикова, *Принцип неопределенности: единство интеллектуально-личностного потенциала человека*. Москва, Россия: Смысл, 2010.
- [5] Р. І. Курганов, Т. В. Селюкова, «Рефлексія та рефлексивність як психологічні феномени. Особливості видів та типів рефлексії курсантів НУЦЗУ», *Особистість, суспільство, закон: психологічні проблеми та шляхи їх розв'язання, на міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С. П. Бочарової*, МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка Нац. акад. пед. наук України; Консультат. місія Європейського Союзу в Україні, Харків, 2017, с. 181–183.
- [6] Д. А. Леонтьев, А. Ж. Аверина, «Рефлексивность как составляющая личностного потенциала», *Личностный потенциал: структура и диагностика*, Д. А. Леонтьева, Ред. Москва, Россия: Смысл, 2011, с. 360–381.
- [7] П. В. Лушин, «Неопределенность, которую не толерируют», *Теория и практика психотерапии*, т. 3, № 5, с. 2–6, 2016.

- [8] П. В. Лушин, *Личностные изменения как процесс: теория и практика*. Одесса: Аспект, 2005, 334 с.
- [9] М. М. Марусинець, «Рефлексивна парадигма в координатах модернізації підготовки психологів», [Електронний ресурс]. *Наука і освіта*, № 10, с. 82–87, 2016.
Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2016_10_16
- [10] Р. В. Павелків, «Рефлексія як механізм формування індивідуальної свідомості та діяльності особистості», *Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць*, вип. 8(37), с. 84–98, 2019.
- [11] Л. Г. Почебут, *Кросс-культурная и этническая психология*. Питер, Санкт-Петербург, 2012.
- [12] *Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности личности* / Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова. Москва, Россия: МГУ, 2003.
- [13] Е. Г. Соколова, *Клиническая психология утраты Я*. Москва, Россия: Смысл, 2015.
- [14] С. О. Хілько, «Модель формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів», *Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць*, вип. 15(28), с. 254–263, 2015.
- [15] С. О. Хілько, «Психологічні умови формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів», дис. канд. наук. Київ, Україна, 2018, 279 с.
- [16] В. Б. Шапар, *Сучасний тлумачний психологічний словник*. Харків, Україна: Прапор, 2007, 640 с.

THE IMPACT OF FUTURE PSYCHOLOGISTS' REFLEXIVITY ON THE FORMATION OF THEIR AMBIGUITY TOLERANCE

Svitlana Khilko,

PhD, Assoc. Prof.,

Dept. of Psychology and Personal Development,

Institute of Management and Psychology of the

SIHE «University of Education Management».

Kyiv, Ukraine.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5043-0303>

H.S.A.psycholog@meta.ua

Abstract. The article presents the results of an empirical study into the effects of future psychologists' reflexivity on the formation of their ambiguity tolerance. The study found that future psychologists' reflexivity index was mainly at the low and medium levels, while all types of their reflexivity were mainly at the medium and high levels. The indicators of

the development of reflexivity had an antinomic (dialectical) character, which implied that future psychologists needed both low and medium reflexivity. One can speak of the minimum, optimal and maximum manifestations of reflexivity in future psychologists.

The author analyzes the effects of social, demographic, educational and professional factors on the development of future psychologists' reflexivity. The analysis of variance revealed a positive impact of training on future psychologists' reflexivity. Other factors including gender, age, level of education, form of study, previous work experience, and prospects of remaining in the profession, did not affect the respondents' reflexivity.

The study also found statistically significant relationship between the psychology students' reflexivity and ambiguity tolerance diagnostic scales, in particular, reflexivity positively correlated with ambiguity tolerance and the novelty of the ambiguity problem. Situational, retrospective, perspective, and communication reflexivity had negative correlations with optimism, courage, adaptability, confidence and ambiguity tolerance, which were used as indicators of future psychologists' ambiguity tolerance. The low and medium levels of reflexivity associated with the medium level of ambiguity tolerance. Only every third respondent was shown to have high reflexivity and ambiguity tolerance.

Further research may focus on the theoretical substantiation and development of a future psychologists' reflexivity development program in the context of person-oriented training.

Key words: ambiguity tolerance; ambiguity intolerance; interpersonal ambiguity intolerance; reflection; future psychologists; formation of ambiguity tolerance.

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ РЕФЛЕКСИИ НА ФОРМИРОВАНИЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ К НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ У БУДУЩИХ ПСИХОЛОГОВ

Хилько Светлана Александровна,

кандидат психологических наук, доцент
кафедры психологии и личностного развития
Учебно научного института
менеджмента и психологии
ГЗВО «Университет менеджмента образования».
Киев, Украина.
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5043-0303>
H.S.A.psycholog@meta.ua

Анотація. В статті приведені результати емпіричного дослідження особливостей впливу рефлексії на формування толерантності к неопределенности у майбутніх психологів.

Досліджені показники рівня розвитку рефлексії у майбутніх психологів. По результатам емпіричного дослідження констатовано, що розподіл досліджуваних по рівням розвитку рефлексії має асиметричний характер, зокрема, загальний показник рефлексії зміщений в бік низкого і середнього рівня, а прояви всіх видів рефлексії по їх напрямленості - в бік середнього і високого. Відзначено, що отримані показники розвитку рефлексії мають цілесобразний антиномічний (діалектичний) характер, згідно з яким майбутнім психологам, необхідні як низький, так і середній рівень рефлексії. В результаті, можна говорити про мінімальні, оптимальні і максимальні прояви рефлексії у майбутніх психологів.

Проаналізовані особливості впливу соціально-демографічних і навчально-професійних факторів на розвиток рефлексії у майбутніх психологів. По результатам дисперсійного аналізу виявлено позитивний вплив навчання на рівень розвитку рефлексії у майбутніх психологів. Інші фактори: стать, вік, рівень освіти, форма навчання, наявність стажу трудової діяльності, планування роботи за спеціальністю, не впливали на розвиток рефлексії у майбутніх психологів.

Визначені особливості впливу рефлексії на формування толерантності к неопределенности у майбутніх психологів. Встановлено статистично значимі зв'язи між рефлексією і діагностичними шкалами толерантності к неопределенности, зокрема рефлексія позитивно корелює з толерантністю к неопределенности і новизною проблеми неопределенности. Відзначено, що ситуативна, ретроспективна, перспективна рефлексія і рефлексія спілкування мають негативну кореляційну зв'язь з оптимізмом, сміливістю, адаптивністю, впевненістю і толерантністю к двозначності, які в нашому дослідженні виступають показниками формування толерантності к неопределенности у майбутніх психологів. По результатам емпіричного дослідження констатовано, що низький і середній рівень розвитку рефлексії зв'язан з середнім рівнем сформованості толерантності к неопределенности,

зато только треть исследуемых будущих психологов имеют высокие показатели как рефлексии, так и толерантности к неопределенности. Определены перспективы дальнейших исследований в контексте теоретического обоснования разработки и апробации программы сопровождения развития рефлексии у будущих психологов в процессе профессиональной подготовки в условиях личностно ориентированного обучения.

Ключевые слова: толерантность к неопределенности; интолерантность к неопределенности; межличностная интолерантность к неопределенности; рефлексия; будущие психологи; формирование толерантности к неопределенности.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] A. I. Gusev, «Tolerantnost' k neopredelennosti kak sostavlyayushchaya lichnostnogo potenciala», Lichnostnyj potencial: struktura i diagnostika; D. A. Leont'eva, Red. Moskva, Rossiya: Smysl, 2011, s. 300–329.
- [2] A. V. Karpov, «Refleksivnost' kak psihologicheskoe svojstvo i metodika ee diagnostiki», Psihologicheskij zhurnal, t. 24, № 5, s. 45–57, 2003.
- [3] A. V. Karpov, «Refleksiya v strukture metakognitivnoj organizacii sub"ekta», Refleksiya v strukture metakognitivnoj organizacii sub"ekta; V. V. Znakova [i dr.], Red. Krasnodar, Rossiya: Kubanskij gos. un-t, 2010, s. 96–107.
- [4] T. V. Kornilova, M. A. CHumakova, S. A. Kornilov, M. A. Novikova, Princip neopredelennosti: edinstvo intellektual'no-lichnostnogo potenciala cheloveka. Moskva, Rossiya: Smysl, 2010.
- [5] R. I. Kurhanov, T. V. Seliukova, «Refleksiia ta refleksyvniyt yak psykholohichni fenomeny. Osoblyvosti vydiv ta typiv refleksii kursantiv NUTsZU», Osobystist, suspilstvo, zakon: psykholohichni problemy ta shliakhy yikh rozviazannia, na mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. pamiaty prof. S. P. Bocharovoi, MVS Ukrainy, Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav; In-t psykholohii im. H. S. Kostiuka Nats. akad. ped. nauk Ukrainy; Konsultat. misiia Yevropeiskoho Soiuzu v Ukraini, Kharkiv, 2017, s. 181–183.
- [6] D. A. Leont'ev, A. ZH. Averina, «Refleksivnost' kak sostavlyayushchaya lichnostnogo potenciala», Lichnostnyj potencial: struktura i diagnostika, D. A. Leont'eva, Red. Moskva, Rossiya: Smysl, 2011, s. 360–381.
- [7] P. V. Lushin, «Neopredelennost', kotoruyu ne toleriruyut», Teoriya i praktika psihoterapii, t. 3, № 5, s. 2–6, 2016.
- [8] P. V. Lushin, Lichnostnye izmeneniya kak process: teoriya i praktika. Odessa: Aspekt, 2005, 334 s.

- [9] M. M. Marusynets, «Refleksyvna paradyhma v koordynatakh modernizatsii pidhotovky psykholohiv», [Elektronnyi resurs]. Nauka i osvita, № 10, s. 82–87, 2016. Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2016_10_16
- [10] R. V. Pavelkiv, «Refleksiia yak mekhanizm formuvannia indyvidualnoi svidomosti ta diialnosti osobystosti», Visnyk pislidyplomnoi osvity: zb. nauk. prats, vyp. 8(37), s. 84–98, 2019.
- [11] L. G. Pochebut, Kross-kul'turnaya i etnicheskaya psihologiya. Piter, Sankt-Peterburg, 2012.
- [12] Praktikum po psihodiagnostike i issledovaniyu tolerantnosti lichnosti / G. U. Soldatova, L. A. SHajgerova. Moskva, Rossiya: MGU, 2003.
- [13] E. G. Sokolova, Klinicheskaya psihologiya utraty YA. Moskva, Rossiya: Smysl, 2015.
- [14] S. O. Khilko, «Model formuvannia tolerantnosti do nevyznachenosti u maibutnikh psykholohiv», Visnyk pislidyplomnoi osvity: zb. nauk. prats, vyp. 15(28), s. 254–263, 2015.
- [15] S. O. Khilko, «Psykholohichni umovy formuvannia tolerantnosti do nevyznachenosti u maibutnikh psykholohiv», dys. kand. nauk. Kyiv, Ukraina, 2018, 279 s.
- [16] V. B. Shapar, Suchasnyi tлумachnyi psykholohichni slovnyk. Kharkiv, Ukraina: Prapor, 2007, 640 s.